

Probablement hi hauria un acord a reconèixer que existeix una àmplia literatura sobre el carlisme i que, ahora, són sorprenentment escasses les anàlisis sobre el seu significat. Potser per això el carlisme resulta un personatge incòmode en les síntesis o les explicacions generalitzadores dels segles XIX i XX, sotmès a les consideracions més oposades o a investigacions parcials sovint poc acumulatives. El fenomen es relaciona amb la decadència dels debats sostinguts fa més d'una dècada sobre l'origen i les característiques de la societat burgesa a Espanya. En els darrers anys s'han acumulat els estudis relacionats amb aquesta matèria, per bé que continuen sent pocs els dedicats a l'anàlisi global del carlisme.¹ És necessari, però,

1. Fonamentalment, ARÓSTEGUI, J., «El carlismo en la dinámica de los movimientos liberales españoles. Formulación de un modelo», a *Actas de las Primeras Jornadas de Metodología Aplicada a las Ciencias Históricas*, Universidad de Santiago, Santiago de Compostela, 1975, vol. IV, pp. 225-239; FONTANA, J., «Crisi camperola i revolta carlina», a *Recerques*, núm. 10, pp. 7-16; FRADERA, J. M. et al. (ed.), *Carlisme i moviments absolutistes*, Eumo, Vic, 1990; MORAL, Joaquín del, «Carlismo y rebelión rural en España (1833-1840): algunas notas aclaratorias e hipótesis de trabajo», a *Agricultura y Sociedad*, núm. 11, pp. 207-251; TORRAS, J., *Liberalismo y rebeldía campesina, 1820-1823*, Ariel, Barcelona, 1976.

no tan sols un coneixement més aprofundit del carlisme, sinó també inserir-lo dins la dinàmica general de la societat dels segles XIX i XX. Sens dubte, d'aquest esforç es poden deduir també plantejaments interessants per a altres camps relacionats.

En efecte, és difícil intentar una anàlisi àmplia del fenomen sense abordar un bon grapat de qüestions, des de la història agrària fins a la política o la cultura popular. Alhora, l'existència del carlisme com a moviment relativament important ha estat un tret significatiu de bona part de la història contemporània espanyola. Al llarg del segle XIX el carlisme fou una opció armada involutiva enfront d'un liberalisme inestable i amenaçat de ser desbordat per l'esquerra. Antoni Aparisi, d'una manera significativa, protagonitzà el camí que conduïa del liberalisme conservador a l'opció carlina, un fet que es podia rastrejar a l'obra de Donoso Cortés. A més llarg termini, el carlisme reformulat es constituí en un inspirador de la dreta necessitada d'una mobilització de masses. Això atorgà una característica pròpia al complicat naixement de la «política de masses» a l'Espanya del primer terç del segle XX. La persistència d'un confessionalisme antiliberal va furnir polítiques de dreta clarament diferenciades d'aquelles que acompanyaren els orígens del feixisme italià i del nazisme a Alemanya. La mobilització «des de dalt», el dirigisme de les elits de la burgesia terratinent, el confessionalisme tradicional i el recurs a la violència repressiva caracteritzaren una dreta més innovadora en les formes que no en el fons a l'hora d'assolir una dimensió popular. L'herència del carlisme era llavors ben important i marcava les distàncies respecte a la «nova dreta» de l'Europa d'entre guerres. Tot analitzant la política en el poder de la CEDA —fundada i dirigida en bona part per ex-carlins i fills de carlins—, un diplomàtic de l'Alemanya nazi remarcava que «es va dedicar a fer política jesuítica i només s'interessà per tornar l'Església al lloc de predomini anterior», en comptes de «sua-

vitzar la dramàtica situació dels camperols, de desenvolupar un programa de creació de llocs de treball». Poc més tard, un altre informant nazi —més autoconfiat encara— considerava que la insurrecció del 1936 hauria de resultar «una dictadura de classe i no, com a Alemanya, un govern del poble». ² Aquesta situació no podia sorprendre els feixistes, que, com un dirigent de la Itàlia de Mussolini, observaven que les propostes carlines eren «retornar a les tradicions espanyoles [...] sense dir res ni preocupar-se dels grans problemes socials i econòmics imposats per la vida moderna». ³

Aquest estat de coses no es pot explicar d'una manera simple, ja que remet a l'evolució global de l'estructura socio-política del país i les seues forces principals. Però, en aquest sentit, és difícil negligir la importància d'una dreta tradicionalista, que disposava d'un suport popular i que —a diferència del que succeï a d'altres països— havia aconseguit perllongar l'antiliberalisme de la crisi de l'Antic Règim fins a l'època del capitalisme avançat i la lluita de classes organitzada. L'antiliberalisme espanyol mostrà una certa capacitat de mobilització per a la lluita armada des de 1820-1823. Legitimat més tard arran del plet dinàstic, esdevingué, entre 1833 i el darrer quart del segle XIX, una força capaç d'oposar-se amb les armes a tots els intents d'obertura liberal, rebutjats sistemàticament com l'antesala d'una subversió més gran. És lògic, doncs, que els carlins, alçats en armes en 1833-1840, 1846-1849 i 1869-1875, fossen

2. Vegeu BLINKHORN, M., *Fascists and conservatives*, U. Hyman, Londres, 1990, pp 1-13. Per a les citacions, VIÑAS, A., *La Alemania nazi y el 18 de julio*, Alianza, Madrid, 1977, 2a ed., p. 120, i *Guerra, dinero, dictadura*, Crítica, Barcelona, 1984, p. 48.

3. Esmentat per SAZ, I., *Mussolini contra la II República*, Alfons el Magnànim, València, 1986, p. 52.

considerats com l'últim remei dels conservadors en perill. Però, d'altra banda, el carlisme no es reduïa a un cercle de notables, com succeïa amb moviments pareguts, per exemple a França, des de mitjan segle XIX. Disposaven d'una certa base popular, d'una manera que cap altre corrent conservador —pensem en els moderats o en el caciquisme canovista— no havia necessitat formar. D'aquesta manera, en produir-se l'acceptació formal del sufragi universal masculí i els primers símptomes d'erosió del caciquisme de la Restauració, en el pas del segle XIX al XX, el tradicionalisme carlí era l'única forma de dretes que podia presentar un cert suport basat en l'acceptació popular. Això no s'ha d'entendre sempre com la pervivència d'una força inalterada. Al mateix temps que el seu pes havia minvat prou en algunes regions, el carlisme es reformulava —al marge del simple recurs a la guerra— per dotar-se d'alguna cosa pareguda a un programa per reestructurar l'ordre social. L'intent —encara que no gaire ferm— es plasmà en l'Acta de Loredan (1897), en vigílies d'una crisi important del règim de la Restauració, i, alhora, s'iniciava la necessitat d'una renovada mobilització política, que anava des de certs republicanismes interclassistes fins als moviments nacionalistes, el sindicalisme catòlic o la militància de la classe obrera. En aquest context, l'aportació del carlisme a la mobilització popular significà la seua transformació gradual. Entre la darrera dècada del segle XIX i la primera del XX, dirigents d'inspiració carlina configuraren un nacionalisme basc progressivament lligat a la burgesia en ascens, mentre que a Catalunya la renovació del carlisme girava majoritàriament al voltant d'un nou partit definidament burgès, la Lliga Catalana. En algun cas, com el sector del diari barceloní *La Trinchera*, l'evolució del carlisme conduïa a un cert radicalisme, de retòrica anticapitalista i ostentosament violenta, que, de tota manera, sembla haver estat un ferment minoritari, força contradictori i més aviat

episòdic. Des de la dècada de 1920 el nou conservadorisme —condicionat al seu torn per la irrupció de la dictadura de Primo de Rivera— sembla haver pres, en bona mesura, el relleu dels carlins al País Basc, a Catalunya i a bona part del País Valencià. Això no exclou la seua expansió més o menys conjuntural a d'altres llocs arran de la II República. Navarra va continuar sent una sòlida base i Andalusia occidental experimentà una certa expansió, protagonitzada sobretot per empleats i professionals urbans.⁴

Pel que fa a la inspiració doctrinal i a l'origen dels dirigents, el carlisme féu una contribució significativa al naixement de la peculiar dreta mobilitzadora a l'Espanya del segle XX. Això no implica, però, que l'experiència de la militància carlina no haja afavorit moviments des de la base en altres direccions. A zones tradicionalment mobilitzades pel carlisme, part de les seues bases poden haver girat des del final del segle XIX (o abans) cap a moviments de protesta prou diferents, com sembla haver

4. Vegeu BLINKHORN, M., *Carlismo y contrarrevolución en España 1931-1939*, Crítica, Barcelona, 1979; BERNARDO, J. M. de, «Concepción doctrinal y opción política del carlismo. Religión y política (1890-1900)», a *Escritos del Vedat*, núm. XI, pp. 359-370; CANAL, J., «Els militants carlins a la fi del segle XIX. Una aproximació a la base social del carlisme», a ANGUERA, P., et al., *El carlisme i la seva base social*, Llibres de l'Índex, Barcelona, 1992, pp. 227-255; PRATS, J., *El carlisme sota la Restauració. El partit carlí a la província de Tarragona (1885-1907)*, Diputació, Tarragona, 1990; REAL CUESTA, J., *El carlismo vasco 1876-1900*, Siglo XXI, Madrid, 1985; WINSTON, C. M., *La clase trabajadora y la derecha en España 1900-1936*, Cátedra, Madrid, 1979, pp. 71-109; ÁLVAREZ REY, L., «El carlismo en Andalucía durante la II República (1931-1936)», a *Sevilla 36: sublevación fascista y represión*, Muñoz Moya y Montraveta, Brenes, 1990, pp. 17-79.

succeït, per exemple, al Baix Penedès.⁵ Probablement l'evolució cap al republicanisme —apuntada ja en la peculiar Guerra dels Matiners a Catalunya—⁶ recolzava tant en canvis socioeconòmics com en l'experiència d'una llarga politització popular, hegemnitzada fins llavors pels carlins. No tothom, per tant, hauria seguit l'evolució que duia del tradicionalisme a la nova dreta. Al seu torn, el moviment tradicionalista es mostrà impermeable a qualsevol readaptació d'esquerres. En conjunt, doncs, quedava abocat des del primer quart del segle XX a continuar funcionant com a força de xoc antirevolucionària i, més tard, a una difícil supervivència. Els carlins quedaven en un gueto, utilitzat en casos extrems i condemnat a buidar-se.

L'ANTILIBERALISME AUTOTITARI COM A ALTERNATIVA

Aquesta difícil supervivència tingué un dels seus motius bàsics en el paper clau que la figura del rei —i del plet dinàstic, per tant— tenia en la configuració doctrinal del carlisme. És clar que aquests elements eren considerats instrumentals, al servei d'una reestructuració antiliberal i suposadament harmoniosa de la societat. Però, en la mesura que el carlisme no arribà a definir un programa versemblant a l'altura dels temps, de fet el rei legítim continuava apareixent com la gran esperança de l'alternativa carlina, i això la condemnava a aparèixer com un projecte obsolet, llevat de la seua capacitat per engegar la in-

5. ARNABAT, R., *Els aixecaments reialistes i el Trienni Liberal (1820-1823)*, R. Dalmau, Barcelona, 1991, p. 57; LÓPEZ ESTUDILLO, A. J., «Federalismo y mundo rural en Cataluña (1890-1905)», a *Historia Social*, núm. 3, pp. 17-32.

6. V. l'anàlisi que en fa FONTANA, J., *La fi de l'Antic Règim i la industrialització (1787-1868)*, vol. v de la *Història de Catalunya* dirigida per Pierre VILAR, Edicions 62, Barcelona, 1988, pp. 307-314.

surrecció quan els temps esdevenien subversius. És cert que després de la Tercera Guerra Carlina hi hagué intents de definir el contingut del moviment, tot atorgant la primacia a l'integrisme religiós sobre la figura del rei. Tanmateix, és destacable que el suport social al carlisme dinàstic fos notablement superior al de les alternatives integristes. La imprevisible figura del «rei tot sol» continuava sent una peça irrenunciable de la mobilització, encara, en iniciar-se el segle xx. ¿Com caracteritzar aquesta peculiar dimensió social d'una alternativa reialista en el canvi de segle? Prou dècades després de la fi de l'Antic Règim aquest fet suggereix, em sembla, un desenvolupament desigual en la percepció social de la política i del paper que li corresponia. En general, sobre les restes de les monarquies absolutes havia arrelat una visió contractualista de la política, que feia que el poder recolzés —en tot o en part— en la voluntat de la nació (entesa d'una manera més o menys àmplia) i que es legitimés pels beneficis concrets que —des d'escalas de valors ben diverses, és clar— se suposava que assegurava el conjunt del país. El carlisme, en canvi, se situava en una òptica diferent: no negava només les conseqüències d'una política concreta o la manera de mesurar els beneficis que assegurava l'ordre vigent per a determinats sectors de la població. Els carlins reclamaven una construcció política prèvia i alternativa a qualsevol liberalisme, que negava la política com a construcció artificial i defensava la legitimitat *per se* de l'autoritat. No és estrany que, per dirigents com Vázquez de Mella, la viabilitat del carlisme es projectés sobretot per després del fracàs del socialisme, hereu previst de la revolució liberal.

Els estudiosos del tema han insistit en la «visió popular» d'aquest sistema, i l'han considerada com a part d'una «cultura camperola», confiada en la justícia paternal del rei legítim i en el valor de la religió.⁷ Tres observacions em semblen necessàries en aquest sentit. En primer lloc, caldria interrogar-se pel fet

de la permanència i la credibilitat popular d'aquest discurs enfront de la seua irresistible erosió a moltes zones. Ja al darrer quart del segle XVIII Campomanes havia previst que a Espanya es podia produir una indiferència massiva respecte a la sort de les institucions —com a la Polònia de l'època—, i, en general, els símptomes de pèrdua de credibilitat de la monarquia tradicional anaren a l'alça des de l'època de Godoy i durant 1814-1820.⁸ En segon lloc, cal tenir present que la validesa de la proposta reialista no s'ha de mesurar tan sols segons la possible lectura que en fessen les capes populars. No es pot oblidar allò que significava institucionalment i els efectes que tenia sobre el conjunt de la societat. Això és fonamental tant pel fet que l'alternativa carlina es defensava davant d'una altra de ben diferent, com pel fet que no eren només camperols o capes populars, ni de bon tros, els qui integraven i dirigien el moviment. I, en tercer lloc, cal tenir en compte que sovint la caracterització del discurs carlí ha recolzat en una concepció, més o menys explícita, de l'alternativa liberal com a projecte clarament hegemunitzat per la burgesia, la qual hauria tingut una necessitat lògica de bastir un sistema representatiu, només amb la restricció d'allunyar la participació democràtica. Això comporta oblidar que hi ha alternatives per al desenvolupament d'una societat burgesa que no requereixen una configuració liberal

7. HOBBSBAWM, E. J., «Los campesinos y la política», en un volum que arreplega també el treball de ALAVI, H., «Las clases campesinas y las lealtades primordiales», Anagrama, Barcelona, 1976, pp. 5-45.

8. RODRÍGUEZ DE CAMPOMANES, P., *Discurso sobre el fomento de la industria popular*, editat per J. Reeder, Instituto de Estudios Fiscales, Madrid 1975, p. 121-123. Sobre les tensions socials durant la lluita contra la França revolucionària, per exemple, ROURA, Ll., «Cataluña y la Francia de la revolución», a AYMES, J. R., (ed.), *España y la Revolución Francesa*, Crítica, Barcelona, 1989, pp. 168-192.

—oligàrquica o no— de la política. La subversió liberal de la monarquia absoluta només en part era «burguesa», especialment després de l'experiència revolucionària de França. El liberalisme forní un horitzó utòpic —la possibilitat de reorganitzar de bell nou l'edifici polític— que només en part i en condicions específiques coincidí amb les aspiracions de les capes burgeses. Com ha recordat D. Langewiesche,⁹ els liberals foren normalment revolucionaris contra la seua voluntat i tractaren de reconduir una subversió no desitjada cap a uns objectius limitats. Un esquema semblant es podria aplicar a la gènesi de la societat burgesa espanyola. Així, no pot sorprendre que el ministre Mendizábal rebutgés una recompensa per al sergent Gómez —un dels protagonistes dels fets de La Granja que el 1836 havien permès l'arribada al poder de l'home símbol de la revolució— amb l'argument que no s'havia de fer res per un «revolucionari» com aquell.¹⁰

El carlisme s'enfrontà a un moviment liberal promogut per la Constitució de Cadis i, per tant, molt menys conservador i pactista d'allò que es pot pensar a partir de la seua etapa de consolidació, com ara l'època del moderantisme. La dissuassió dels moviments populars, i també la integració social amb una part de la noblesa de l'Antic Règim, foren resultats finals i postrevolucionaris d'un liberalisme inicialment molt més obert. El

9. LANGEWIESCHE, D., «Liberalismus und Bürgertum in Europa», a KOCKA, J., (ed.), *Bürgertum im 19. Jahrhundert*, DTV, Munic, 1988, vol. 3, pp. 361-375. També SHEEHAN, J. J., «Some reflections on liberalism in comparative perspective», a KÖHLER, H., (ed.), *Deutschland und der Westen*, Colloquium, Berlín, 1984, pp. 44-58. Per a les relacions entre la societat burgesa i l'autoritarisme polític, BLACKBOURN, D. i ELEY, G., *The peculiarities of German history*, Oxford University, Oxford, 1985.

10. Esmentat per BURDIEL, I., «Dret, compromís i violència en la revolució burgesa: la revolució del 1836», a *Recerques*, núm. 22, p. 81.

recurs al sufragi universal masculí, la definició decidida de la sobirania nacional o la primacia de les Corts sobre el rei a la Constitució de Cadis en poden ser exemples. Des del Trienni Liberal es comprovaria que tot això havia arrelat prou com per desestabilitzar qualsevol projecte moderat.¹¹

Des del 1823, l'oposició encara pre-carlina, obeiria a aquests motius: la manca de recompensa suficient per a molts reialistes i la tolerància vers els «negres», concretada en l'actitud de no restablir la Inquisició, en la posició pretesament proliberal de la policia i en algunes amnisties força limitades. El primer factor remet a la considerable inestabilitat social que s'hagué de produir a l'Espanya del primer terç del segle XIX. Les perllongades crisis econòmiques, la ruïna de moltes activitats i la llarga durada dels conflictes hagueren d'empènyer un sector significatiu de la població (i no només de les capes baixes) a prendre les armes com a mitjà de supervivència o de promoció social. Sens dubte, la seua frustració podia furnir un suport decisiu per a l'aixecament armat, com es comprovà aviat a la Guerra dels Malcontents (1827). D'altra banda, la insistència en un antiliberalisme bel·ligerant, ja des de les acaballes del 1823, acabaria introduint la qüestió successòria: l'hereu de la Corona eliminaria qualsevol signe d'obertura d'una manera que el seu germà es negava a fer.¹² Quina perspectiva hi havia al darrere?

11. ROMEO, M. C., «Teoría política y agitación social en los orígenes del liberalismo exaltado: la oposición al gobierno Bardají-Feliu, 1821-1822», a *Bicentenari de la Revolució Francesa (1789-1989). El jacobinisme*, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 1990, pp. 431-447; VARELA SUANZES-CARPEGNA, J., *La teoría del Estado en los orígenes del constitucionalismo hispánico (las Cortes de Cádiz)*, Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1983.

12. FONTANA, J., *La crisis del Antiguo Régimen 1808-1833*, Crítica, Barcelona, 1979, pp. 170-203, i «Crisi camperola i revolta carlina».

Probablement l'experiència d'un liberalisme procliu a una radicalització imprevisible. L'exèrcit —alterat en la seua composició arran de la Guerra del Francès— no era un element segur i, d'altra banda, la força del radicalisme popular era considerable. En aquest context, la necessitat d'un antiliberalisme intransigent es basava en la percepció que, ateses les circumstàncies d'Espanya, qualsevol obertura liberal abocaria a una situació inestable que acabaria en una subversió difícil d'aturar. El progressista Vicent Sancho, raonant precisament la viabilitat del sufragi censitari com a instrument d'un liberalisme estable i mesocràtic, resumia la versió dels carlins: «*Dirán nuestros enemigos de dentro y fuera que no tenemos clase media: los carlistas y los absolutistas dicen que la aristocracia no ha hecho servicio y que no sirve para nada, y que no hay clase media y, por consiguiente, que no se puede establecer un gobierno representativo bajo nuestras instituciones; y pues no hay otras bases para establecerlo que las clases brutas e ignorantes de la sociedad, no se puede establecer otro que el absolutismo*».¹³

La defensa del rei absolut era, doncs, una alternativa a la temuda subversió liberal. Però, què implicava la figura del rei, entesa d'aquesta manera, respecte a l'ordre social? El tradicionalisme de la fórmula, i també una identificació esquemàtica del liberalisme amb les aspiracions burgeses, porten sovint a pensar en el reialisme com un discurs radicalment al marge de les estructures capitalistes o, fins i tot, en una idealització de la justícia, lligada a concepcions «comunitàries» o «camperoles». No es pot ignorar, però, que la teoria del poder reial disposava d'una llarga tradició en els cercles privilegiats. La relació entre el rei i el regne s'entenia com una mena de «pacte de tutela», de manera que la dinastia disposava d'una àmplia capacitat d'ini-

13. Esmentat per MARICHAL, C., *La revolución liberal y los primeros partidos políticos en España: 1834-1844*, Cátedra, Madrid, 1980, p. 142.

ciativa per fer prosperar els interessos del «regne». Per aquest motiu, hi havia una disposició a concedir que el rei estava exempt del compliment de les lleis. Amb tot, els teòrics feien ressaltar que el pacte de tutela es complia entre la Corona i un regne prèviament configurat al seu interior, de manera que l'ordre orgànic de la societat (de vegades, jurisdiccions particulars, «cossos intermedis», l'ordre familiar, els drets de propietat, etc.) formava part de l'interès comú del regne que la Corona havia de defensar amb el seu poder «sobirà». Per tant, el rei era lliure de complir les lleis, però no els drets (*jura*) fonamentals —i no codificats— del regne. El carlisme procedeix d'una llarga tradició que, des de Vitoria i Suárez, reafirmava la prioritat del «bé comú» de la república sobre la lliure voluntat del rei, i alhora negava també la capacitat del poble per autogovernar-se. En aquest sentit, aquesta teoria equivalia a un ordre autoritari, mancat de garanties institucionals, al servei de l'estatus vigent a l'interior d'una societat que, com al *Leviathan* de Hobbes, era impensable al marge de la política.¹⁴ La tradició d'aquest pensament s'havia mantingut al llarg del segle XVIII, en oposició al perill del «despotisme» reformista de la monarquia borbònica: Juan de Cabrera, Mora y Jaraba i Pérez Valiente havien recordat els límits teòrics de qualsevol intent de reordenar des del poder sobirà el conjunt de les estructures socials. La màxima clàssica *ad reges enim potestas omnium pertinet, ad singulos proprietates* resumia aquest punt de vista antiil·lustrat i políticament antiliberal alhora.¹⁵ Aquesta mena

14. BARUDIO, G., *La época del absolutismo y la Ilustración (1648-1779)*, Siglo XXI, Madrid, 1983, pp. 14-16, 74-132. Sobre la proposta de Hobbes —ben distinta de l'organicisme estamental—, MCPHERSON, C. B., *La teoría política del individualismo posesivo*, Fontanella, Barcelona, 1970, p. 21-97.

15. FERNÁNDEZ ALBALADEJO, P., «La monarquía», a *Actas del*

de discurs tenia una especial vigència a zones com el País Basc o Navarra, on pervivien ordenaments forals que es consideraven unitats de manera contractual a la monarquia. Manuel Larramendi, Bernabé Egaña i Manuel de Aguirre teoritzaren una defensa de la peculiar «constitució» de les províncies basques, que calia defensar del reformisme il·lustrat tant com del nou constitucionalisme que volia conformar la política segons la voluntat sobirana de la nació.¹⁶ *«Los niveladores Españoles trabajan sin cesar por destruir los fueros Vascongados para luego atacar parcialmente a las clases privilegiadas incluso la del clero, y dejar desprovisto el Trono de sus mejores defensores»*: aquesta frase de la procarlina diputació de Biscaia del 1827 confirma els lligams entre el dret tradicional, la primacia dels notables locals i la Corona com a barrera enfront de la revolució.¹⁷

¿El tradicionalisme de l'enfocament polític es corresponia amb la conservació d'un ordre social comunitari, harmoniós i poc marcat per la polarització social? No sembla que fos així.

Congreso Internacional sobre Carlos III y la Ilustración, Ministerio de Cultura, Madrid, 1989, vol. I, pp. 1-89.

16. PORTILLO, J. M., «El País Vasco: el antiguo régimen y la revolución», a AYMES, J. R., (ed.), *España y la Revolución Francesa*, pp. 239-282, i «Tradició i revolució: el debat constitucional al País Basc», a FRADERA, J. M., et al., (ed.), *Carlisme i moviments absolutistes*, pp. 207-226; FERNÁNDEZ ALBALADEJO, P., *La crisis del Antiguo Régimen en Guipúzcoa, 1766-1833*, Akal, Madrid, 1975, pp. 342-361.

17. Esmentat per BARAHONA, R., «On the origins of carlism in the Basque provinces: Vizcaya during the ominous decade (1823-1833)», a AGIRREAZKUENAGA, J., i URQUIJO, J. R., (ed.), *150 años del Convenio de Bergara y de la ley del 25-X-1839*, Parlament Basc, Vitòria/Gasteiz, 1990, p. 141. Del mateix autor, *Vizcaya on the eve of Carlism. Politics and society, 1800-1833*, University of Nevada, Reno i Las Vegas, 1989.

Al País Basc, com a Catalunya o al País Valencià, el grau de desposseïció i la diferenciació interna de les societats agràries havia avançat decisivament ja sota l'Antic Règim. La política tradicional reivindicava una pràctica elitista del poder local, allò que condicionava decisivament l'ús real dels béns comuns allà on encara existien. D'altra banda, la lliure disposició de la propietat privada no era defensada només pels liberals, com es comprovà en l'oposició al reformisme agrari de l'època de Carles III i, més tard, a les Corts de Cadis.¹⁸ L'ordre «tradicional» defensat enfront del liberalisme rebutjava la mena de canvis induïts des del poder que implicava la revolució, però assumia els processos acumulats quant a l'avenç de la propietat privada, la desposseïció i la dependència del mercat. Així doncs, la defensa de l'organització interna del regne davant les ingerències d'un poder sobirà —reformista o liberal— s'ha d'entendre com la protecció d'una trajectòria històrica concreta, que havia fomentat la diferenciació social i l'expansió del mercat dins d'un marc polític tradicional i oligàrquic. Davant l'amenaça d'un replantejament global de l'ordre vigent en nom de la sobirania nacional, els reialistes van acudir a la primacia del poder reial. No es podien posar límits constitucionals al rei, però el manteniment de l'estatus polític ja implicava que la Corona estava al servei dels drets tradicionals. Tot mantenint-se en un estadi polític que venia de lluny, els reialistes deixaven de precisar un sistema de garanties corresponent. Com deia de manera solemne i concisa el reialista Lara a les Corts de Cadis, «*un rey justo jamás se opondrá al establecimiento de una ley conveniente al bien común [...] cuando se opusiese, en las mis-*

18. MILLÁN, J., «Los rentistas valencianos entre el reformismo ilustrado y la revolución liberal», a ALBEROLA, A. i LA PARRA, E. (ed.), *La Ilustración española*, Instituto J. Gil-Albert, Alacant, 1986, pp. 497-520. FONTANA, J. i GARRABOU, R., *Guerra y Hacienda*, Instituto J. Gil-Albert, Alacant, 1986, pp. 151-171.

*mas leyes fundamentales está prevenido el modo de hacer conocer al monarca su error».*¹⁹ Quins eren els mecanismes que garantien efectivament això fou un problema escassament atès pels carlins: la seua teoria no avançava gaire respecte a les formulacions del «pacte de tutela». Davant l'ascens del liberalisme, aquest discurs acomplia, de fet, algunes funcions précises. Es convertia en una alternativa autoritària i bel·ligerant contra qualsevol signe de liberalisme polític i, en segon lloc, garantia que la desigualtat de l'ordre social vigent no seria afectada per la voluntat política. Com veurem, tractava d'assolir també (encara que amb un èxit força mediocre) un altre efecte: servir de bandera per a una mobilització popular contra l'amenaça de subversió. El conservadorisme social i les tendències repressives del tradicionalisme espanyol eren, per tant, aspectes visibles des del seu inici.

OLIGARQUIES I CAPES POPULARS EN L'ANTILIBERALISME

Des de 1820-1823 la mobilització antiliberal fou possible allà on determinades elits ultres trobaren ressò entre les capes populars. L'absolutisme, com a moviment, no fou una derivació de conflictes populars, sinó un fruit (localitzat) de l'agitació ultra feta per sectors relativament benestants i molt sovint urbans.²⁰ La importància d'aquests grups és, doncs, clau. El seu paper es pot minimitzar si fem servir un esquema simplifica-

19. Esmentat per VARELA SUANZES-CARPEGNA, J., *La teoría del Estado*, p. 158. Vegeu ALIENA, R., «La política de l'absolutisme a les primeres Corts de Cadis: el llenguatge judicial», a FRADERA J. M., *et al.* (ed.), *Carlisme i moviments absolutistes*, pp. 151-168.

20. He tractat de fonamentar aquesta interpretació a MILLÁN, J., «La resistència antiliberal a la revolució burgesa espanyola: insurrecció popular o moviment subaltern?», a FRADERA, J. M., *et al.*, (ed.), *Carlisme i moviments absolutistes*, pp. 27-58.

dor que només parle de «senyors» i «camperols» davant un grapat de burgesos residents a les ciutats. L'evolució de la societat feudal havia estat molt més complicada, sobretot en els darrers segles. Moltes de les noves fortunes en ascens havien procurat revestir-se d'alguns privilegis (per exemple, vincles, exempció fiscal, monopoli del poder local, vinculació amb les institucions eclesiàstiques), i alhora disposaven d'unes bases econòmiques caracteritzades per la propietat privada, la comercialització o les relacions contractuals. Aquesta barreja de propietat i privilegi era característica de grups heterogenis, comparables als que Régine Robin ha proposat d'anomenar burgesia d'antic règim.²¹ En aquest bloc caldria incorporar l'Església, que havia protagonitzat a molts llocs una veritable cursa per la propietat del segle XVIII, però també molts *hidalgos* o «pagesos» rics que utilitzaven l'associació amb el clergat com a part d'una estratègia d'ascens familiar.²²

21. «La naturaleza del Estado a finales del antiguo régimen: formación social, Estado y transición», a RICHET, D., *et al.*, *Estudios sobre la Revolución Francesa y el final del Antiguo Régimen*, Akal, Madrid, 1980, pp. 69-100.

22. Per a Catalunya, FERRER, Ll., *Pagesos, rabassaires i industrials a la Catalunya central (segles XVIII-XIX)*, Abadia de Montserrat, Barcelona, 1987. SALES, N., «Església, masia i poble (segles XVI, XVII i XVIII)», a *Revista de Catalunya*, núm. 16, (1988), pp. 60-72; TERRADES, I., *El món històric de les masies*, Curial, Barcelona, 1984, i *El Cavaller de Vidrà*, Abadia de Montserrat, Barcelona, 1987. Per al cas basc, URQUIJO, J. R., «Poder municipal y conflictos sociales en el País Vasco», a *Tokiko historiaz ikerketak*, Sociedad de Estudios Vascos, Bilbao, 1987; ARPAL, J., «Familia y solares ante los conflictos de la primera mitad del siglo XIX», a *Euskal Herria (1789-1850)*, pp. 35-67; OTAZU, A. de, *El «igualitarismo» vasco: mito y realidad*, Txertoa, Sant Sebastià, 1973, pp. 355-408. FERNÁNDEZ de PINEDO, E., «El Memorial incompleto de D.

Des de molt aviat el liberalisme amenaçava les posicions as-solides (o projectades) per aquesta mena de gent, de vegades a partir d'estratègies seguides al llarg de generacions. Un ús nou de la política els barrava el camí. Determinats homes de negocis, propietaris o llauradors acomodats s'interessaven per invertir en un mercat de terres gairebé bloquejat, en la mesura que potser més de la meitat de la terra conreada estava en mans de la noblesa i el clergat. Les crisis comercials i la pèrdua de les colònies americanes pogueren afavorir un interès major per la diversificació de riscos mitjançant la creació d'un mercat de terres.²³ La guerra contra el francès permeté una primera renovació dels poders locals, plena de conseqüències quant a l'adquisició de terres i la nova distribució de la fiscalitat. Però, sobretot, la difusió de la «llibertat» arran de les Corts de Cadis i la interpretació dels seus decrets desfermà un seguit de resistències que, acompanyades d'una nova estructura del poder, significà nombroses dificultats —de vegades insuperables— per a l'Església i bona part de les elits tradicionals.

L'absolutisme no s'havia d'oposar, doncs, a un liberalisme decididament oligàrquic i claudicant. Des del 1820 s'havia comprovat que el primer liberalisme fomentava una mobilitza-

Julián de Churruca. Un exponente de los antagonismos rurales pocos años antes del estallido de la primera guerra carlista», a *Revista de Occidente*, núm. 128, pp. 197-211. En general, *Hidalgos et hidalguía dans l'Espagne des XVIe-XVIIIe siècles*, CNRS, París, 1989.

23. FERNÁNDEZ de PINEDO, E., «Coyuntura y política económicas», a *Centralismo, Ilustración y agonía del antiguo régimen (1715-1833)*, Labor, Barcelona, 1980, pp. 11-173, i també l'anàlisi que proposa ROMEO, M. C., *Entre el orden y la revolución. La formación de la burguesía liberal en la crisis de la monarquía absoluta, 1814-1833*, Institut J. Gil-Albert, Alacant, 1992.

ció radical prou estesa, capaç de subvertir fins i tot els poders de l'Estat. Liberalisme i aspiracions burgeses no coincidien del tot, la qual cosa es comprovà entre 1823 i 1835-1836. Si el preu que calia pagar per la transformació burgesa de la societat era tornar a l'ordre de 1812, per a molts liberals no valia la pena córrer el risc. Cap al 1834, com han assenyalat Anna M. Garcia Rovira i Isabel Burdiel, un règim no constitucional com l'Estatut de Martínez de la Rosa podia merèixer la confiança de la majoria dels liberals. Conscients d'això i de la por al radicalisme de molts liberals, els carlins apostaren ben fort: revoltats molt abans de qualsevol inici d'un règim constitucional, es negaren a tot compromís i començaren una lluita notablement violenta dirigida a forçar l'erosió del règim. Era una aposta per fer inviable la política del «just mitjà», enfrontat ara amb la necessitat d'un radicalisme major per guanyar la guerra o arribar a una entesa amb els carlins, que per a aquests no podia ser més que una rendició a don Carles. Tanmateix, després de dos anys de guerra cruel, fou el desbordament del radicalisme popular —irritat amb la manca d'energia contra els carlins, els continus rumors de pactes i el fantasma d'una repressió més dura que la del 1823— allò que conduí a una ruptura decidida en favor d'un règim constitucional que, inicialment, hauria de ser el del 1812. Els dirigents progressistes tractarien, en tot cas, d'encapçalar un moviment rupturista que, en principi, no havia estat ben controlat per ells. La revolució burgesa —amb conseqüències sovint oligàrquiques, per bé que no tant com de vegades s'ha pensat— fou possible gràcies a una revolució liberal de contingut social més ampli. A llarg termini, aquest naixement peculiar donaria una inestabilitat característica al domini de la burgesia en condicions liberals.²⁴

24. GARCÍA ROVIRA, A. M., *La revolució liberal a Espanya i les classes populars (1832-1835)*, Eumo, Vic, 1989; BURDIEL, I., *La política de los*

Els ultres foren capaços de mobilitzar sectors populars d'algunes zones amb un discurs antiliberal i socialment poc compromès. Això configura unes relacions especials dintre del bloc que donava suport al carlisme. A diferència de l'antiliberalisme popular a la Prússia del 1848 —orientat per la glorificació d'una monarquia capaç d'intervenir en les dures condicions que generava la desigualtat social—, el carlisme feia compatible l'absolutisme monàrquic amb la necessitat d'una descentralització que assegurava la capacitat de maniobra dels notables locals.²⁵ Un dels avenços més importants de les noves investigacions a partir de Jaume Torras ha estat el plantejament d'una protesta popular (o «camperola»), que tenia motius propis i que no s'ha de confondre amb els projectes dels dirigents de la contrarevolució. No és difícil, de fet, trobar un malestar social important al primer terç del segle XIX, originat per la baixa de preus agraris, la renovada pressió fiscal, l'avenç en la privatització de la terra, la crisi de la indústria domèstica, etc. Amb tot, no n'hi ha prou, amb això, per explicar el contingut social del moviment, perquè tot això no explica per què el malestar popular es traduí en una manifestació específica com el carlisme. Caldria relacionar els motius reals de conflicte amb les característiques globals i duradores del fenomen, sobretot la

notables, Alfons el Magnànim, València, 1987. Sobre el significat social de la revolució, RUIZ TORRES, P., «Algunos aspectos de la revolución burguesa en España», a *Bicentenari de la Revolució Francesa*, pp. 9-39, i també ROMEO, M. C., «Liberalismo y revolución en España: a propósito del Trienio liberal», a *Bulletin d'histoire contemporaine d'Espagne*, núm. 15, 1992, pp. 71-88, i el seu llibre esmentat a la nota anterior.

25. MOOSER, J., *Ländliche Klassengesellschaft 1770-1848*, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1984, pp. 342-367; SCHWENKTER, W., *Konservative Vereine und Revolution in Preussen 1848/49*, Droste, Düsseldorf, 1988.

manca de compromisos i reivindicacions socials i el predomini determinant de l'antiliberalisme polític; la capacitat mobilitzadora d'un discurs polític autoritari, i la capacitat (per bé que limitada) de les elits ultres per desviar, en un sentit políticament condicionat —antiliberal— i dirigit per elles, l'agressivitat potencial de les capes populars. És aquest el terreny en el qual s'ha avançat menys. Les interpretacions, de vegades implícites, van en les direccions següents: els «camperols» protagonitzaren una revolta prepolítica, que expressava la seua protesta contra un conjunt de greuges antics i nous. Fou la manca de sensibilitat dels liberals i les pressions coactives dels ultres allò que polititzaria de manera força precària la protesta popular; la resposta a un liberalisme definidament burgès havia de ser una rebel·lia expressada al medi rural d'acord amb l'univers cultural propi dels «camperols» (religió i rei, un cert sentit comunitari).²⁶

26. La primera interpretació, segons crec, es deriva de RÍO, Ramón del, «Camperols foralistes i contraris a la revolució burgesa? Un mite que s'esfondra a Navarra», a *Recerques*, núm. 22, pp. 25-44. Pel que fa al segon cas, la proposta interpretativa de TORRAS, J., *Op. cit.*, especialment pp. 26-31, suggeria una identificació entre liberalisme i els grans interessos terratinents que resulta difícil de mantenir a hores d'ara. D'altra banda, encaixa malament amb la capacitat provada del discurs liberal per traduir les aspiracions de les capes baixes decebudes del moderantisme burgès. Resulta arriscat fer interpretacions populistes o radicals del carlisme sense discutir els problemes de l'arrelament social del discurs polític des d'un angle comparatiu. No fer-ho acaba conduint de vegades a unes explicacions culturalistes o paranacionalistes que tampoc no encaixen ben bé amb la naturalesa de l'antiliberalisme autoritari, com ja destacava el mateix Torras (p. e., íd., pp. 14-15), i que semblen acostar-se més aviat a un essencialisme al marge de l'evolució històrica de les societats. La discussió historiogràfica al cas del carlisme basc hauria de servir per no caure en esquematismes semblants.

La primera interpretació minimitza la importància i la duració del fenomen a determinades zones, a banda de negar implícitament la capacitat de les capes populars per perseguir objectius socials no susceptibles de desviació política. La segona fa una caracterització social del liberalisme que resulta cada cop més difícil de sostenir. Els carlins no s'oposaren (per «l'esquerra»?) a una mena de «via prussiana» a Espanya, sinó a un conjunt de reformes imposades sovint per la via dels fets, que eliminà molts drets senyorials i que afavorí determinades formes d'expansió de la propietat camperola.²⁷ S'oposaren també a un discurs polític que permetia la defensa autònoma de les classes populars. Tot i els esforços militars dels carlins i l'existència d'una forta protesta social, la causa de don Carles no trobà ressò a Andalusia. El progressisme i el radicalisme democràtic foren els canals de les reivindicacions socials de les capes populars a les ciutats grans i a moltes zones rurals. ¿Es podia explicar aquest desenvolupament desigual de l'arrela-

27. A banda de la síntesi realitzada per Pedro Ruiz Torres al treball esmentat a la nota 24, val la pena tenir en compte síntesis regionals recents com ara QUINTANA, X. R., «Campesinos que se adaptan y agricultura que se mueve. De la historia agraria de la Galicia contemporánea», a *Áreas*, núm. 12, pp. 147-165, i SEVILLA GUZMÁN, E., i GONZÁLEZ de MOLINA, M., «Minifundio y gran propiedad agraria: estabilidad y cambio en la alta Andalucía, 1758-1930», a SAAVEDRA, P., i VILLARES, R., (ed.), *Señores y campesinos en la Península Ibérica, siglos XVIII-XX*, Consello da Cultura Galega-Crítica, Barcelona, 1991, vol. II, pp. 88-138. ORTEGA VALCARCEL, J., «La consolidación de la pequeña explotación agraria en Cantabria: de campesinos renteros a propietarios en precario», íd., pp. 156-172, o ATIENZA, A., i FORCADELL, C., «Aragón en el siglo XIX: del dominio religioso y nobiliario a la parcelación y pequeña explotación campesina», íd., vol. I, pp. 138-172.

ment de la política per l'hegemonia de determinades estructures culturals? Els absolutistes feien servir aquests mecanismes: el motí de Manresa arran de l'expulsió dels dominicans, les processons amb la Divina Pastora a Xàtiva (durant el Trienni) o molts sermons de quaresma sovint eren ocasions per a l'agitació antiliberal. Caldria explicar, però, per què aquests mecanismes funcionaven en algunes zones i no a la gran majoria de llocs on aquesta «cultura tradicional» donà signes d'una ràpida erosió: la suficient com per permetre la derrota de Carles V mentre els convents es buidaven i la subversió s'imposava a la voluntat de la reina regent.

Caldria no confondre tampoc *cultura tradicional* amb *cultura popular*. Sens dubte, aquest és un tema que resta poc conegut, però no se'n poden marginar algunes dades fonamentals. D'una banda, el fet que des de la darrerria del segle XVII la cultura popular havia estat objecte d'una impregnació intensa per part dels sectors dominants, allò que havia assolit un punt màxim al segle XVIII. D'una altra, els canvis sòcio-econòmics, la polarització social, i sobretot, els trasbalsos polítics succeïts des de la fi del segle XVIII hagueren d'influir d'alguna manera la percepció popular de les construccions legitimadores de l'ordre antic, bé per rebutjar-les, bé per afavorir un ús alternatiu d'aquestes. Tanmateix, els elements d'una cultura més propera a la «interpretació màgica del món» foren manipulats per la jerarquia ultra per tal de desviar, en un sentit prioritàriament antiliberal, l'agressivitat d'un poble menut al qual es volia mantenir en una posició subalterna. Episodis més o menys concrets, en part justificats només al recer de la lògica militar, o fenòmens com la defraudació del delme —recaptat molt sovint per laics o arrendat a homes de negocis propers al liberalisme, especialment a Catalunya—, no poden desfer aquesta impressió d'un ús dels elements culturals en favor d'una mobilització contrarevolucionària, tot inhibint, de passada, que les aspira-

cions populars assolissen una mínima elaboració. Que això succeís al mateix temps que s'estenia el llenguatge constitucionalista i la retòrica de la sobirania nacional mostra que hi hagué un desenvolupament desigual en aquest terreny, que s'haurà d'investigar d'una manera complexa, no prioritzant la cultura com a «variable independent», sinó tractant d'integrar-la en el conjunt d'experiències socio-econòmiques i polítiques del període.²⁸

Per realitzar aquesta integració resta un treball considerable, a partir de l'estudi comparatiu de trajectòries locals, sovint prou diverses. Per descomptat, qualsevol tensió social no pot ser identificada com a motor de l'adscripció al carlisme, ateses les seues característiques i les alternatives disponibles. En general, caldria pensar, a tall d'hipòtesi, en una mena d'aspiracions específiques, no lligades tant a canvis estructurals precisos (per exemple, l'accés a la propietat de la terra), en realitat difícils d'encaixar amb l'estructura del moviment carlí, com en una mena de resistències individuals, lligades a l'equilibri de les petites economies dependents, fossen treballadors del camp o artesans d'escassos mitjans. En determinats casos, com ha assenyalat James C. Scott, aquestes resistències «dels febles» po-

28. Vegeu. BURKE, P., *La cultura popular en la Europa moderna*, Alianza, Madrid, 1978; KASCHUBA, W., *Volkskultur zwischen feudaler und bürgerlicher Gesellschaft*, Campus, Frankfurt am Main, 1988, p. 31-50. CALLAHAN, W. J., *Iglesia, poder y sociedad en España*, Nerea, Madrid, 1989; FIGUEROLA, J., *Església i societat a principis del segle XIX*, Eumo, Vic, 1988, esp. pp. 42-65 i 90-97; PUIGVERT, J. M., «Parròquia i societat rural a la Catalunya d'Antic Règim. L'exemple de Riudellots de la Selva», a *Recerques*, núm. 20, pp. 171-196, i «Guerra i Contrareforma a la Catalunya rural del segle XVII», a *La revolució catalana de 1640*, Crítica, Barcelona, 1991, pp. 99-132.

den adoptar la forma de la integració en estructures de patronatge o protecció dirigides per les jerarquies localment dominants.²⁹ En el cas del carlisme, les aspiracions populars es plasmaven de manera políticament condicionada, fins al punt que era el triomf de l'antiliberalisme i de les elits amenaçades per la revolució allò que s'oferia com una alternativa versemblant. Que un missatge semblant arribés a funcionar no es pot explicar per l'autonomia de la manipulació cultural. Necessitava unes estructures socio-econòmiques que fessen viables aquests mecanismes d'integració, mobilització i control alhora, i que s'oferiren com una alternativa preferible al ventall de possibilitats que fornien el nou ús de la política introduïda pel liberalisme. Com el predomini dels terratinents ultres a Tolosa, la gestió de molts terratinents catalans —que van continuar fragmentant llurs propietats fins a la segona meitat del segle XIX— o de molts rendistes del sud valencià —que lliuraven llurs terres a arrendataris de pocs mitjans— podia afavorir la continuada capacitat de mobilització dels contrarevolucionaris quan, al llarg del temps, les esquerdes de la societat burgesa amenaçaven amb la subversió.³⁰

29. SCOTT, J.J., *The moral economy of the peasant*, Yale University, New Haven, 1976, pp. 204-240, i *Weapons of the weak*, Yale University, New Haven, 1985, pp. 304-350. L'estudi de les aspiracions de les diverses capes del «camperolat» no es pot reemplaçar per fórmules evidentment abusives, com ara el suposat desig universal a assolir la propietat de la terra. V. sobre aquest tema MARTÍNEZ ALIER, J., «Peasants and labourers in southern Spain, Cuba, and Highland Perú», a *The journal of Peasant Studies*, vol. 1 (1974), pp. 133-163, i «Renda de la terra, explotació i excedent», a *Estudis d'Història Agrària*, núm. 1 (1978), pp. 38-63. He intentat plantejar aquest problema a MILLÁN, J., «Radicalismo, pasividad, contrarrevolución. Política y conflictividad en la sociedad agraria española durante el ascenso del capitalismo», a *Idearium*, Universitat de Málaga, núm. 1 (1992), pp. 75-90.

Valorar de manera adequada el sentit de la mobilització antiliberal requereix una consideració àmplia i integradora de molts factors, no una anàlisi aïllada d'algunes manifestacions o conjuntures. Al capdavant, l'existència d'una base popular per a la contrarevolució difícilment pot ser negada. Quan, immersos en les negociacions amb el general Mola, els dirigents carlins volgueren condicionar el seu suport a l'alçament contra la República, aviat es comprovà que la majoria dels carlins tenia una prioritat clara: lluitar contra la República a qualsevol preu.³¹ Fins al final, doncs, la força de xoc contra la revolució continuà caracteritzant, per damunt de qualsevol altre motiu, el vell moviment antiliberal. Les classes dominants no disposaren a tot arreu d'una darrera barricada comparable a aquesta.

30. AMINZADE, R., *Class, politics and early industrial capitalism. A study of mid-nineteenth-century Toulouse, France*, State University of New York, Albany, 1981; CONGOST, R., *Els propietaris i els altres*, Eumo, Vic, 1990; MILLÁN, J., «Antiliberalisme, protesta i subordinació popular al sud del País Valencià. El tradicionalisme polític en el desenvolupament d'una agricultura intensiva», a *Recerques*, núm. 16, pp. 95-117.

31. BLINKHORN, M., *Carlismo y contrarrevolución*, pp. 340-347; AROSTEGUI, J., «El voluntariado de Navarra en el ejército de Franco 1936-1939», a *Sistema*, núm. 47, pp. 77-109.

*Aquest text forma part d'un dossier publicat a la revista *L'Avenç*, núm. 154, 1991, pp. 16-23.